

## ਜਸਵੀਰ ਮੰਡ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਅਤੇ ਹਾਸੀਏ 'ਤੇ ਪਈਆਂ ਪਛਾਣਾਂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰਨਾ

**ਸਾਰ**

ਇਹ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਜਸਵੀਰ ਮੰਡ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿੱਚ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੈ ਕਿ ਜਾਤ, ਲਿੰਗ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹਾਸੀਏ 'ਤੇ ਪਏ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬੋਲ ਮਰਦਾਨਾ, ਖਾਜ ਅਤੇ ਅਖੀਰੀ ਬਾਬੇ ਵਰਗੀਆਂ ਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੁਆਰਾ, ਇਹ ਪੱਤਰ ਮੰਡ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਜਾਤੀ ਦਰਜਾਬੰਦੀ, ਪੁਰਖ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਢਾਂਚੇ, ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਦੇਵਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਜਾਤ ਅਤੇ ਲਿੰਗ ਜੁਲਮ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਸਬੰਧਤਾ, ਔਰਤ ਨਾਇਕਾਂ ਦੀ ਲਚਕਤਾ, ਅਤੇ ਪ੍ਰਣਾਲੀਗਤ ਆਰਥਿਕ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇਹ ਪੱਤਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਵਾਸ, ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਅ ਬਿਹਤਰ ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਆਕਾਰ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਥੀਮੈਟਿਕ ਖੋਜਾਂ ਰਾਹੀਂ, ਮੰਡ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਪਛਾਣ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਰੋਧ ਦੀਆਂ ਜਟਿਲਤਾਵਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਸੂਖਮ ਸਮਝ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

**ਕੀਵਰਡ:** ਜਸਵੀਰ ਮੰਡ, ਜਾਤੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ, ਲਿੰਗ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ, ਆਰਥਿਕ ਸੰਘਰਸ਼, ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ,

ਪ੍ਰਵਾਸ ਅਤੇ ਪਛਾਣ

## 1. ਪਰਿਚਯ

ਜਸਵੀਰ ਮੰਡ, ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਚਿੰਤਰਕਾਰ, ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਮੁੱਦਿਆਂ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਨਾਲ ਪੜਚੋਲ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਸਦੇ ਕਈ ਕੰਮਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਬੋਲ ਮਰਦਾਨਾ, ਖਾਜ਼ ਅਤੇ ਅਖੀਰੀ ਬਾਬੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਾਤ, ਲਿੰਗ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨਵਾਨ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਥੀਮਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹਨ; ਮੰਡ ਦੇ ਨਾਵਲ ਉਹਨਾਂ ਸਮਾਜਕ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਹਕੀਕਤਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵੰਤ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਇਤਿਹਾਸ ਲਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ, ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਤਹੱਲ-ਪਹਿਲ ਹਨ। ਜਾਤੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ, ਲਿੰਗ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ, ਆਰਥਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਾਸ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਪਏ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਆਕਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੰਡ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚਿਆਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਇਹ ਵਿਅਕਤਿਗਤ ਪਛਾਣਾਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਮੋਬੀਲਿਟੀ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪੱਤਰ ਮੰਡ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੋੜੇ ਹੋਏ ਥੀਮਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਇਹ ਤੱਤ ਮੌਜੂਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਆਕਾਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

## 2. ਜਸਵੀਰ ਮੰਡ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀਗਤ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੁਆਰਾ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਸਮਾਨਤਾਵਾਦੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਖੇਤਰ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਇੱਕ ਡੂੰਘਾ ਪਹਿਲੂ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਜੋ ਇਸਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮੁਢਲੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ, ਜਾਤੀਗਤ ਭੇਦਭਾਵ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਅਕਸਰ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਚੱਲ ਰਹੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸਾਂ ਦੁਆਰਾ ਢੱਕੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਜਸਵੀਰ ਮੰਡ ਦੇ ਨਾਵਲ,

ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬੋਲ ਮਰਦਾਨਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ, ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਰੀ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਜਾਤੀਗਤ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੰਡ ਸਿਰਫ਼ ਜਾਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਰਵਾਇਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਬਣਤਰ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ; ਇਸ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਆਪਕ ਸ਼ਕਤੀ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਪਰਸਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਮੌਕਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਛਾਣਾਂ ਨੂੰ ਆਕਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।<sup>34</sup> ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੇਂਡੂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ, ਜੱਟ ਭਾਈਚਾਰਾ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਾਲਕੀ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਜੜ੍ਹਾਂ ਹਨ। ਮੰਡ ਅਕਸਰ ਜਾਟ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਵੱਕਾਰ ਅਤੇ ਦਬਦਬੇ ਦੇ ਪੱਧਰ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਹੋਏ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਦਲਿਤ ਭਾਈਚਾਰੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚਮਾਰ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੀ ਸਿੱਖ, ਲਗਾਤਾਰ ਹਾਸੀਏ 'ਤੇ ਧੱਕੇ ਜਾਣ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਮੂਹ, ਜੋ ਰਵਾਇਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚਮੜੇ ਦਾ ਕੰਮ, ਹੱਥੀਂ ਮੈਲਾ ਢੇਣ ਅਤੇ ਹੋਰ ਘਟੀਆ ਕਿਰਤ ਦੇ "ਅਸ਼ੁੱਧ" ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਛੱਡੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਸਮਾਜਿਕ ਬੇਦਖਲੀ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਹਿਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀਗਤ ਵਿਤਕਰਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਆਕਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਿੱਖਿਆ, ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਤੱਕ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੀਮਤ ਪਹੁੰਚ ਤੱਕ। ਬੋਲ ਮਰਦਾਨਾ ਵਿੱਚ, ਮੰਡ ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਇੱਕ ਦਲਿਤ, ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਾਇਕ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਇੱਕ ਡੂੰਘੇ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮਾਣ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਿੱਚ ਜੜ੍ਹਾਂ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।<sup>35</sup> ਗੁਰਨਾਮ, ਜੋ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇੱਕ ਪੇਂਡੂ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਦਮਨਕਾਰੀ ਜਾਤੀ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੀ ਜਾਤੀ ਪਛਾਣ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ

<sup>34</sup> ਕਵੀਰਾਜ, ਸੁਦੀਪਤਾ। "ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ" ਇਕਨਾਮਿਕ ਐਂਡ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਵੀਕਲੀ (2015): 204.

<sup>35</sup> ਪੁਆਰ, ਜਸਬੀਰ ਕੇ. "ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ" ਇੰਡੀਅਨ ਜਰਨਲ ਆਫ਼ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼ (2017): 157.

ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ, ਮਾਣ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਉਸਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਉਸਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਾਲ ਸਿੱਧੇ ਟਕਰਾਅ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰਨਾਮ ਦਾ ਮੰਡ ਦੁਆਰਾ ਚਿੱਤਰਣ ਜਾਤੀ-ਅਧਾਰਤ ਵਿਤਕਰੇ ਦੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਟੋਲ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਉੱਤੇ ਥੋਪੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਧੀਨ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਉਸਦਾ ਇਨਕਾਰ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਕੰਮ ਹੈ ਜੋ ਪੂਰੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿੱਚ ਗੂੰਜਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਜੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਜਾਤੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।<sup>36</sup>

ਮੰਡ ਦੁਆਰਾ ਜਾਤੀ ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਗੁਰਨਾਮ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਸਫ਼ਰ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਾਤੀ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਉਸਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਦਲਿਤ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਜੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਹੀਣਤਾ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਉਦੋਂ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਗੁਰਨਾਮ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ:

*"ਉਸਨੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ, ਸਿਰ ਨੀਵਾਂ ਕਰਕੇ ਤੁਰਨਾ ਸਿੱਖ ਲਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਕੁਝ ਪਲ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਆਏ ਜਦੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚੁੱਕਣ, ਅੱਗੇ ਦੇਖਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਸਹਿ ਹੋ ਗਈ। ਕੀ ਉਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਕੋਲ ਅਧਿਕਾਰ ਸਨ, ਆਪਣੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦਾ?" (ਮੰਡ, ਬੋਲ ਮਰਦਾਨਾ 87)।*

ਇਹ ਹਵਾਲਾ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਮਾਨਤਾ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਤਾਘ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਜਾਤ ਦੀਆਂ ਭੌਤਿਕ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰੁਤਬੇ ਦੁਆਰਾ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਧੱਕੇ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚੁੱਕੇ ਗਏ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਭਾਰ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। 1960 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੀ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ, ਜਿਸਨੇ ਨਾਟਕੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ

<sup>36</sup> ਕੌਰ, ਰਵਿੰਦਰ। "ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ।" ਜੈਡਰ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਜਰਨਲ (2019): 74.

ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ, ਦੇ ਜਾਤੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ 'ਤੇ ਦੂਰਗਾਮੀ ਨਤੀਜੇ ਨਿਕਲੇ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਅਤੇ ਦੌਲਤ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜਾਟ ਭਾਈਚਾਰੇ ਲਈ, ਇਸਨੇ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਾਲੇ ਜਾਤੀ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਕੀਤਾ।<sup>37</sup> ਮੰਡ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਾਭਾਂ ਦੀ ਬਰਾਬਰ ਵੰਡ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਜਾਤੀ-ਅਧਾਰਤ ਵੰਡਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਇਹਨਾਂ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਤਰੱਕੀਆਂ ਨੇ ਮੌਜੂਦਾ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੁਦੀਪਤਾ ਕਵੀਰਾਜ ਨੋਟ ਕਰਦੇ ਹਨ,

“ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨੇ... ਮੌਜੂਦਾ ਜਾਤੀਗਤ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ, ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਾਭ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਜਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਸਨ”  
(ਕਵੀਰਾਜ, 204)।

ਇਹ ਨਿਰੀਖਣ ਮੰਡ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਦੌਲਤ, ਜ਼ਮੀਨ-ਜਾਇਦਾਦ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਨੇ ਦਲਿਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੁਧਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂ ਜਾਤ ਦੁਆਰਾ ਲਗਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਜਾਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੇ ਨਵੇਂ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਢਾਂਚੇ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਮੰਡ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਬੋਲ ਮਰਦਾਨਾ, ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਦੋਵਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ-ਅਧਾਰਤ ਜੁਲਮ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ, ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਲਈ ਆਪਣੀ ਡੂੰਘੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ, ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਚੱਲੇ ਆ ਰਹੇ ਵਿਤਕਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਧੱਕੇ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।<sup>38</sup> ਸਿਸਟਮ ਵਿਰੁੱਧ ਉਸਦੀ ਨਿੱਜੀ ਬਗ਼ਾਵਤ

<sup>37</sup> ਭਨੇਟ, ਰਮੇਸ਼। "ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ।" ਜਰਨਲ ਆਫ਼ ਸਾਊਥ ਏਸ਼ੀਅਨ ਸਟੱਡੀਜ਼ (2020): 1121

<sup>38</sup> ਸਿੰਘ, ਅਮਰਜੀਤ। "ਪੇਂਡੂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਸੰਘਰਸ਼।" ਇੰਡੀਅਨ ਇਕਨਾਮਿਕ ਰਿਵਿਊ (2018): 87.

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਦਲਿਤ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਰੂਪਕ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੰਡ ਦੇ ਪਾਤਰ ਅਕਸਰ ਇਸ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਜੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਲਚਕਤਾ ਅਤੇ ਹਿੰਮਤ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਉਹ ਪਲ ਜਦੋਂ ਗੁਰਨਾਮ ਉਸਨੂੰ ਸੌਂਪੇ ਗਏ ਰਵਾਇਤੀ "ਨੀਵੀਂ ਜਾਤੀ" ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ - ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੱਥੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਅਤੇ ਉੱਚ-ਜਾਤੀ ਦੇ ਪੇਂਡੂਆਂ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ - ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਲ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

*"ਉਸਦਾ ਇਨਕਾਰ ਸਿਰਫ਼ ਕੰਮ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨਾ ਸੀ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ 'ਤੇ ਥੋਪ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਬਿਆਨ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ" (ਮੰਡ, ਬੋਲ ਮਰਦਾਨਾ 132)।*

ਬੋਲ ਮਰਦਾਨਾ ਵਿੱਚ ਮੰਡ ਦਾ ਜਾਤ ਦਾ ਚਿੱਤਰਣ ਸਮਾਜਿਕ ਟਿੱਪਣੀ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ - ਇਹ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਾਤ-ਅਧਾਰਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੇ ਲਚਕੀਲੇਪਣ ਦੀ ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਆਲੋਚਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਨਾਵਲ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਾਤ-ਅੰਤਿਆਚਾਰ ਸਿਰਫ਼ ਅਤੀਤ ਦਾ ਇੱਕ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜਿਕ ਸਬੰਧਾਂ, ਪਰਸਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਕਾਰ ਦਿੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਤੇ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀਗਤ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੀ ਇਹ ਸਥਿਰਤਾ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਤਰੱਕੀ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ 'ਤੇ ਮੁੜ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ, ਮੰਡ ਜਾਤੀਗਤ ਦਰਜੇਬੰਦੀ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਰਪੇਸ਼ ਚੁਣੌਤੀਆਂ 'ਤੇ ਇੱਕ ਦਰਦਨਾਕ ਟਿੱਪਣੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਿਰੰਤਰ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ 'ਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਸਵੀਰ ਮੰਡ ਦਾ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਤ-ਅਧਾਰਤ ਵਿਤਕਰੇ ਦੇ ਅਡੋਲ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ,

ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਦਲ ਰਹੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਵੀ।<sup>39</sup> ਮੰਡ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਦਲਿਤ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਦਰਪੇਸ਼ ਕਠੋਰ ਹਕੀਕਤਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਅਤੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਬਰਾਬਰੀ ਵਾਲੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਉਮੀਦ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹੋਰ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਧੱਕੇ ਗਏ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਰਾਹੀਂ, ਮੰਡ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਢਾਂਚਿਆਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਜਾਤ-ਅਧਾਰਤ ਜ਼ੁਲਮ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਲਚਕੀਲੇਪਣ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਭਾਰੀ ਸਮਾਜਿਕ ਤਾਕਤਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮਾਣ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹਨ।

### 3. ਮੰਡ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ

ਜਸਵੀਰ ਮੰਡ ਦੇ ਨਾਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਪਿਤਰਸੱਤਾਤਮਕ ਢਾਂਚਿਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਡੂੰਘੇ ਰੂੜੀਵਾਦੀ, ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਏਜੰਸੀ, ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਸੂਖਮ ਖੋਜ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਰਵਾਇਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਘਰੇਲੂ ਖੇਤਰਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰਿਵਾਰਕ ਸਨਮਾਨ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਸਖ਼ਤ ਲਿੰਗ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਮੰਡ ਦੁਆਰਾ ਔਰਤ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਚਿੱਤਰਣ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅਵੱਗਿਆ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦੇਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਜਾਤ ਅਤੇ ਲਿੰਗ ਦੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੁੜੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਤਾਕਤਾਂ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਨਿੱਜੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਪਛਾਣ ਦੇ ਰਸਤੇ ਕਿਵੇਂ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਖਾਜ ਵਿੱਚ, ਪੇਂਡੂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇੱਕ ਦਲਿਤ ਔਰਤ, ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਪਾਤਰ, ਬਿਹਤਰ ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰ ਵੱਲ ਪਰਵਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਅਤੇ ਲਿੰਗਕ ਹੋਂਦ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਵਿੱਚ।

<sup>39</sup> ਚਾਵਲਾ, ਕਮਲਜੀਤ। "ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ, ਵਰਗ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ।" ਸੋਸ਼ਲ ਜਸਟਿਸ ਰਿਵਿਊ (2016): 159.

ਹਾਲਾਂਕਿ, ਆਧੁਨਿਕ, ਸ਼ਹਿਰੀ ਸੈਟਿੰਗ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਝਲਕ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਸਿਮਰਨ ਨੂੰ ਵਿਤਕਰੇ ਦੇ ਨਵੇਂ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੂੰ ਲਿੰਗ-ਅਧਾਰਤ ਜੁਲਮ ਦੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸੂਖਮ ਪਰ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਉਸਦੀ ਕੀਮਤ ਅਜੇ ਵੀ ਉਸਦੀ ਜਾਤ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਲਿੰਗ ਦੁਆਰਾ ਮਾਪੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਪੇਂਡੂ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚਕਾਰ ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਅੰਤਰ ਮੰਡ ਦੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਚਿੰਤਰਣ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਪਿਤਰਸੱਤਾ, ਇਸਦੇ ਰੂਪ ਜਾਂ ਸੈਟਿੰਗ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ, ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ ਅਤੇ ਮੌਕਿਆਂ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।<sup>40</sup>

ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਸੰਖਰਸ਼ ਉਸ ਵੱਡੀ ਹਕੀਕਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਧੱਕੇ ਗਏ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ। ਮੰਡ ਦੁਆਰਾ ਉਸਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਟਕਰਾਅ ਅਤੇ ਬਚਾਅ ਦੀਆਂ ਰਣਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਚਿੰਤਰਣ ਜਾਤ ਅਤੇ ਲਿੰਗ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਰਵਾਇਤੀ ਔਰਤ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ - ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਮਰਦ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨਗੀ - ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਣ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਦਬਾਅ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਜਾਤੀ ਵਿਤਕਰੇ ਦੇ ਵਾਧੂ ਬੋਲ ਦਾ ਵੀ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮੰਡ ਲਿਖਦੀ ਹੈ,

*ਸਿਮਰਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੀ ਜਗ੍ਹਾ ਜਾਣਦੀ ਸੀ, ਦੂਜਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਜਗ੍ਹਾ, ਪਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦੀ ਝਲਕ ਵੇਖੀ - ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਧੀ ਜਾਂ ਪਤਨੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਉਸਦੇ ਸੁਪਨੇ ਮਾਇਨੇ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਨ"*  
(ਮੰਡ, ਖਾਜ਼ 123)।

<sup>40</sup> ਸ਼ਰਮਾ, ਹਰਵਿੰਦਰ। "ਪੇਂਡੂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਲਿੰਗ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ।" ਦ ਪੰਜਾਬ ਕ੍ਰੈਨਿਕਲ (2017): 99.

ਇਹ ਹਵਾਲਾ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਸਵੈ-ਨਿਰਣੇ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਜਾਤ ਅਤੇ ਲਿੰਗ ਦੇਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਗਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਪਰਵਾਸ ਸਿਰਫ਼ ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦਾ ਇੱਕ ਤਰੀਕਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਉਸਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਆਕਾਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਅਤੇ ਜਾਤ-ਅਧਾਰਤ ਉਮੀਦਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਹੈ।<sup>41</sup> ਮੰਡ ਸ਼ਹਿਰੀ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਭਰਮਪੂਰਨ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਔਰਤਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤੀ ਦੇ ਪਿਛੇਕੜ ਵਾਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ, ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਧੱਕੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਪੱਸ਼ਟ ਮੌਕਿਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਜਗ੍ਹਾ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਸਮਾਜ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰਾਂ ਅਤੇ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸੂਖਮਤਾ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ - ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੁਆਰਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ - ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਜਦੋਂ ਜਾਤ ਅਤੇ ਲਿੰਗ ਅਸਮਾਨਤਾ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਇੰਨੀਆਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜੜ੍ਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਬੋਲ ਮਰਦਾਨਾ ਵਿੱਚ, ਮੰਡ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਧਵਾਪਣ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿੱਚ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਡੁੱਬਦੀ ਹੈ, ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਜੋ ਅਕਸਰ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਅਲੱਗ-ਥਲੱਗਤਾ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੇਂਡੂ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਧਵਾ ਕੁਲਦੀਪ, ਇੱਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ ਅਤੇ ਮਾਣ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਔਰਤਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਵਿਧਵਾਵਾਂ 'ਤੇ ਸਖ਼ਤ ਉਮੀਦਾਂ ਥੋਪਦੀ ਹੈ। ਰਵਾਇਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸੋਗ ਮਨਾਉਣ, ਦੁਬਾਰਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਮਰਦ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਹੇਠ ਰਹਿਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।<sup>42</sup> ਕੁਲਦੀਪ ਦਾ ਮੰਡ ਦੁਆਰਾ ਚਿੱਤਰਣ, ਜੋ ਦੁਬਾਰਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਬਜਾਏ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਅਤੇ ਆਪਣੀ

<sup>41</sup> ਕੋਰ, ਪ੍ਰਿਤਪਾਲ। "ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਾਸ ਅਤੇ ਪਛਾਣ।" ਗਲੋਬਲ ਮਾਈਗ੍ਰੇਸ਼ਨ ਜਰਨਲ (2018): 205.

<sup>42</sup> ਸਿੱਧੂ, ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ। "ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੇਂਡੂ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਰੁਕਾਵਟਾਂ।" ਪੰਜਾਬ ਇਕਨਾਮਿਕ ਜਰਨਲ (2019): 145.

ਇੱਜ਼ਤ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ 'ਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਦਮਨਕਾਰੀ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਤਿੱਖੀ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਕੁਲਦੀਪ ਦਾ ਦੁਬਾਰਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦੇ ਦਬਾਅ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਰੋਧ, ਪਿਤਰਸੱਤਾਤਮਕ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਇੱਕ ਮਰਦ ਹਮਰੁਤਬਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਧੂਰਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੰਡ ਇੱਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਸ਼ਾਂਤ ਵਿਰੋਧਤਾ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਕੁਲਦੀਪ ਆਪਣੀ ਪਸੰਦ 'ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਕਰਦਾ ਹੈ:

*"ਕੁਲਦੀਪ ਦਾ ਪਰੰਪਰਾ ਅੱਗੇ ਝੁਕਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਇੱਕ ਉੱਚੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਇੱਜ਼ਤ ਪ੍ਰਤੀ ਦ੍ਰਿੜ ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਅਵੱਗਿਆ ਦੀ ਕੀਮਤ ਜਾਣਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲਈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਅਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ" (ਮੰਡ, ਬੋਲ ਮਰਦਾਨਾ 205)।*

ਇਹ ਹਵਾਲਾ ਕੁਲਦੀਪ ਦੇ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਏਜੰਸੀ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿੜ ਇਰਾਦੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਅਕਸਰ ਮਰਦਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਦਬਾਅ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਸੁਤੰਤਰ ਰਹਿਣ ਦੀ ਉਸਦੀ ਚੋਣ, ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ ਅਤੇ ਪਿਤਰਸੱਤਾਤਮਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ 'ਤੇ ਮੰਡ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਸੂਖਮ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਵੀ। ਸਿਮਰਨ ਅਤੇ ਕੁਲਦੀਪ ਵਰਗੇ ਪਾਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ, ਮੰਡ ਔਰਤਾਂ 'ਤੇ ਲਗਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਰਵਾਇਤੀ ਲਿੰਗ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਔਰਤ ਏਜੰਸੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਪਾਤਰ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਨਿਭਾਉਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਉਹ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ, ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਨਿਰਣੇ ਲਈ ਵੱਡੇ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ

ਔਰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਸੰਘਰਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਨੁਭਵਾਂ ਵਿੱਚ ਜੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਮੰਡ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲਿੰਗ-ਅਧਾਰਤ ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਢਾਂਚੇ ਦੁਆਰਾ ਆਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪਛਾਣਾਂ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।<sup>43</sup>

ਮੰਡ ਦੁਆਰਾ ਲਿੰਗ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਦਾ ਚਿੱਤਰਣ ਔਰਤਾਂ 'ਤੇ ਰੱਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਨੈਤਿਕ ਉਮੀਦਾਂ ਦੀ ਵੀ ਆਲੋਚਨਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਅਕਸਰ ਰਵਾਇਤੀ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਤੱਕ ਘਟਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ - ਭਾਵੇਂ ਪਤਨੀਆਂ, ਮਾਵਾਂ ਜਾਂ ਧੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ। ਖਾਜ ਅਤੇ ਬੋਲ ਮਰਦਾਨਾ ਦੇਵਾਂ ਵਿੱਚ, ਔਰਤ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪੈਸਿਵ ਪੀੜਤਾਂ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਰਗਰਮ ਏਜੰਟਾਂ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਲਗਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਕੇ, ਮੰਡ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿੱਚ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ੇ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਜੂਦ 'ਤੇ ਹਾਵੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

#### 4. ਆਰਥਿਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਿਰਧਾਰਕ ਹਨ, ਅਤੇ ਜਸਵੀਰ ਮੰਡ ਦੇ ਨਾਵਲ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਆਕਾਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਹਾਸੀਏ 'ਤੇ ਧੱਕੇ ਗਏ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ। ਮੰਡ ਦੇ ਪਾਤਰ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬੋਲ ਮਰਦਾਨਾ ਵਿੱਚ ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਖਾਜ ਵਿੱਚ ਸਿਮਰਨ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਗਤ ਆਰਥਿਕ ਤਾਕਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

<sup>43</sup> ਗਿੱਲ, ਨਵਦੀਪ। "ਡਿਸਪੋਰਾ ਵਿੱਚ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਾਸ।" ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆਈ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ (2017): 130.

ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਰਾਹੀਂ, ਮੰਡ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਢਾਂਚਿਆਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਚੱਕਰਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਦੂਰ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਬੋਲ ਮਰਦਾਨਾ ਵਿੱਚ, ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਗਰੀਬਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਜੋ ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਜਾਂ ਬੇਜ਼ਮੀਨੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਲਚਕੀਲੇਪਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਗੁਰਨਾਮ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਗਰੀਬੀ ਅਤੇ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਫਸੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਸਮਾਜਿਕ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਕਠੋਰ ਹਕੀਕਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਜਾਤਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜੱਟ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਦੌਲਤ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ, ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵਧਣ-ਫੁੱਲਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦੀ ਹੈ।<sup>44</sup> ਮੈਂਡ ਇਹ ਪਰਦਾਫਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਮਾਲਕ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਧੱਕੀ ਗਈ ਹੈ, ਜੋ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸਰੋਤਾਂ, ਕਰਜ਼ੇ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ 'ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਜ਼ਮੀਨ ਮਾਲਕੀ ਵਿੱਚ ਢਾਂਚਾਗਤ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਹੇਠਲੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੀ ਗਰੀਬੀ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਾਤਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ।<sup>45</sup>

ਮੰਡ ਦੀ ਇਹਨਾਂ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੈ। ਉਹ ਗੁਰਨਾਮ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਆਰਥਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਸੂਖਮ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਜੋਂ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਵਾਅਦੇ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ

<sup>44</sup> ਭੁੱਲਰ, ਰਾਜਵਿੰਦਰ। "ਪ੍ਰਵਾਸ ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਅ: ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ।" ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਜਰਨਲ ਆਫ਼ ਕਲਚਰਲ ਸਟੱਡੀਜ਼ (2021): 64.

<sup>45</sup> ਸੰਧੂ, ਹਰਪਾਲ। "ਜਸਵੀਰ ਮੰਡ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਵਰਗ।" ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਆਲੋਚਨਾ ਤਿਮਾਰੀ (2019): 214.

ਲਈ ਬਰਾਬਰ ਮੈਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਣਾਲੀਗਤ ਅਸਫਲਤਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬੋਲ ਮਰਦਾਨੀਆ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੱਸਣ ਵਾਲੇ ਪਲ ਵਿੱਚ, ਮੰਡ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

*"ਹਰ ਫ਼ਸਲ ਰਾਹਤ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚਿੰਤਾ ਲੈ ਕੇ ਆਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਰਜ਼ੇ ਦਾ ਭਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਉੱਤੇ ਭਾਰੀ ਸੀ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਹੇਠਾਂ ਖਿੱਚਣ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ" (ਮੰਡ, ਬੋਲ ਮਰਦਾਨੀਆ 112)।*

ਇਹ ਹਵਾਲਾ ਆਰਥਿਕ ਅਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਕੁਚਲਣ ਵਾਲੀ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਹਰ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਸਫਲਤਾ ਵਿੱਤੀ ਢਹਿਣ ਦੇ ਸਦਾ-ਮੌਜੂਦਾ ਖਤਰੇ ਦੁਆਰਾ ਢੱਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਤਰੱਕੀ ਦੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਡੂੰਘਾ ਅਸਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਗੁਰਨਾਮ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਕੋਲ ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦਾ ਕੋਈ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੰਡ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਿਆਪਕ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ, ਵਧਦੀ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਅਤੇ ਦੌਲਤ ਸਿਰਜਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਸਮਾਜਿਕ ਪੇਂਡੀ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਅਣਗਿਣਤ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਨਾਮ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਮੀਰ ਜ਼ਮੀਨ ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਸਰੋਤਾਂ ਅਤੇ ਮੌਕਿਆਂ ਨਾਲ ਛੱਡਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਅਮੀਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਾਇਆ, ਜਾਤ-ਅਧਾਰਤ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ।<sup>46</sup> ਮੰਡ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ, ਆਰਥਿਕ ਤਰੱਕੀ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਧੱਕੇ ਗਏ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਜ਼ਮੀਨ, ਪੂੰਜੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨੈੱਟਵਰਕ ਦੀ ਘਾਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਖੇਤਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ 'ਤੇ ਹਾਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

<sup>46</sup> ਗਿੱਲ, ਸਤਿੰਦਰ। "ਜਸਵੀਰ ਮੰਡ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਦਲਿਤ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਜ਼ੁਲਮ।" ਦਲਿਤ ਅਧਿਐਨ ਜਰਨਲ (2017): 189.

ਖਾਜ ਵਿੱਚ, ਮੰਡ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸੈਟਿੰਗ ਵੱਲ ਮੋੜਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਸਿਮਰਨ, ਇੱਕ ਦਲਿਤ ਔਰਤ, ਬਿਹਤਰ ਆਰਥਿਕ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਨਾਮ ਦੇ ਉਲਟ, ਜੋ ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਇਸਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨਾਲ ਬੱਝੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਸਿਮਰਨ ਸ਼ਹਿਰ ਵੱਲ ਪਰਵਾਸ ਕਰਕੇ ਪੇਂਡੂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਖ਼ਤ ਢਾਂਚੇ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਉਸਦੀ ਯਾਤਰਾ ਉਸ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਮੌਕਿਆਂ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਜਿਸਦੀ ਉਸਨੇ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਘੱਟ ਉਜਰਤ ਵਾਲੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਅਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਫਸਿਆ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਪੇਂਡੂ ਗਰੀਬਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਆਪਕ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਪਾੜੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਬਿਹਤਰ ਜੀਵਨ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਸਿਮਰਨ ਇੱਕ ਗੰਭੀਰ ਹਕੀਕਤ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਉਸਦੀ ਜਾਤ ਅਤੇ ਲਿੰਗ ਉਸਦੀ ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।<sup>47</sup>

ਮੰਡ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਾਅਦਿਆਂ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਹਕੀਕਤ ਦੀ ਕਠੋਰਤਾ ਵਿਚਕਾਰ ਬਿਲਕੁਲ ਅੰਤਰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰ, ਜਿਸਨੂੰ ਅਕਸਰ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਅਤੇ ਮੌਕਿਆਂ ਦੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਜੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਜਗ੍ਹਾ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਗਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ ਆਬਾਦੀ ਨੂੰ ਵੰਡਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਉਸ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਣ 'ਤੇ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਸਿਰਫ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਕਿ ਸ਼ੇਸ਼ਣ ਦੇ ਉਹੀ ਸਿਸਟਮ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਹ ਬਚਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਜੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਦਰਦਨਾਕ ਪਲ ਵਿੱਚ, ਮੰਡ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

<sup>47</sup> ਮਾਨ, ਹਰਜੀਤ। "ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਬਿਰਤਾਂਤ।" ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਅਧਿਐਨ ਜਰਨਲ (2020): 76.

*"ਸ਼ਹਿਰ ਮੌਕਿਆਂ ਅਤੇ ਮੁਰਦਾ ਸਿਰਿਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਭੁਲੇਖਾ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਹਰ ਕਦਮ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਨਾਲ ਇੱਕ ਹੋਰ ਰੁਕਾਵਟ, ਇੱਕ ਹੋਰ ਰੁਕਾਵਟ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ" (ਮੰਡ, ਖਾਜ਼ 139)।*

ਇਹ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਧੱਕੇ ਗਏ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ, ਦੁਆਰਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਨਿਰੰਤਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਜਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਖਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਆਲੋਚਨਾ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰ ਪੇਂਡੂ ਥਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਅਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਵੀ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਹਿਰੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਸ਼ਹਿਰੀ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਵਿਚਕਾਰ ਆਰਥਿਕ ਪਾੜਾ ਅਜੇ ਵੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਗਰੀਬਾਂ ਲਈ ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਜਗ੍ਹਾ ਬਚੀ ਹੈ। ਮੰਡ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰੀ-ਪੇਂਡੂ ਪਾੜੇ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਬਿਹਤਰ ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਸਿਮਰਨ ਵਰਗੀਆਂ ਦਲਿਤ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਸ, ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਅਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਜਾਤ-ਅਧਾਰਤ ਵਿਤਕਰੇ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਤੀਬਰ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।<sup>48</sup> ਮੰਡ ਦੇ ਨਾਵਲ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ, ਆਰਥਿਕ ਤਰੱਕੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਵਾਅਦਿਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਜਾਤ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਮੌਕਿਆਂ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬੋਲ ਮਰਦਾਨਾ ਵਿੱਚ ਗੁਰਨਾਮ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਖਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਲਈ ਡੂੰਘੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਸਿਰਫ਼ ਸਰੋਤਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਜਾਤ ਅਤੇ ਲਿੰਗ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਆਕਾਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਸੱਚੀ

<sup>48</sup> ਸੋਠੀ, ਕਮਲ। "ਪੇਂਡੂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ।" ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਜਰਨਲ (2016): 133.

ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਲਈ ਯਤਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੀ ਮੰਡ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਡੂੰਘੀ ਅਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਧੱਕੇ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਆਕਾਰ ਦਿੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਵਜੋਂ ਆਰਥਿਕ ਸੁਧਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਉਸਦੇ ਪਾਤਰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਸਿਰਫ਼ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਜਾਂ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਲਿੰਗ-ਅਧਾਰਤ ਜ਼ੁਲਮ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

## 5. ਪ੍ਰਵਾਸ, ਪਛਾਣ, ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਅ

ਪ੍ਰਵਾਸ, ਭਾਵੇਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ, ਇੱਕ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਆਕਾਰ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਧੱਕੇ ਗਏ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ। ਜਸਵੀਰ ਮੰਡ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ, ਪ੍ਰਵਾਸ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਦੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਬਿਹਤਰ ਆਰਥਿਕ ਮੌਕਿਆਂ ਜਾਂ ਨਿੱਜੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਵਤਨ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਮੰਡ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਦਰਪੇਸ਼ ਬੇਗਾਨਗੀ ਅਤੇ ਪਛਾਣ ਸੰਕਟਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਣ ਵਿਚਕਾਰ ਫਸੇ ਹੋਏ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ।<sup>49</sup>

ਮੰਡ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਲਈ, ਪਰਵਾਸ ਉਮੀਦ ਅਤੇ ਕਠਿਨਾਈ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਿਹਤਰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਆਰਥਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਨਿਰਵੇ ਦੀਆਂ

<sup>49</sup> ਰਾਏ, ਸਿਮਰਨ। "ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪ੍ਰਵਾਸ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਅਤੇ ਵਰਗ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ" ਸ਼ਹਿਰੀ ਅਧਿਐਨ ਜਰਨਲ (2021): 178.

ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ, ਇਹ ਯਾਤਰਾ ਅਕਸਰ ਡੂੰਘੀ ਉਜਾੜੇ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵੇਂ, ਅਣਜਾਣ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਮੇਲ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਰੰਤਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਲਈ ਕੇਂਦਰੀ ਟਕਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਬਿਹਤਰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਦੇ ਸਾਰ ਨੂੰ ਗੁਆਉਣ ਦੇ ਡਰ ਵਿਚਕਾਰ ਤਣਾਅ ਹੈ। ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਇਹ ਦਵੰਦਤਾ ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਵਿੱਚ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਹਾਸੀਏ 'ਤੇ ਪਏ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਲਈ ਉਸਦਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਇੱਕ ਆਮ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੰਡ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

*"ਛੱਡਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਦੁਖਦਾਈ ਸੀ, ਪਰ ਇੱਕ ਬਿਹਤਰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਖਿੱਚ, ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਜੀਵਨ, ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੀ" (ਮੰਡ, ਬੋਲ ਮਰਦਾਨੀਆ 135)।*

ਇਹ ਹਵਾਲਾ ਗੁਰਨਾਮ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ: ਆਰਥਿਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਉਸ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡੇ ਗਏ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਲਗਾਵ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਹੈ। ਮੰਡ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਬਾਹਰੀ ਵਰਤਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵੀ ਹੈ। ਦੋ ਸੰਸਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਫਸਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਜੋ ਦੋਵੇਂ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਨੈਵੀਗੇਟ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਨਾਮ ਲਈ, ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਵਾਸ ਬਚਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਜਾਣੂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡਣ ਅਤੇ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਨੂੰ ਗਲੇ ਲਗਾਉਣ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਭਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਯਾਤਰਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਲਈ ਇੱਕ ਵਿਆਪਕ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਅਕਸਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੇ ਸੰਕਟ ਨਾਲ ਜੂਝਦੇ

ਹਨ - ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਦੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ। ਖਾਜ ਵਿੱਚ, ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਖੋਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਬਿਹਤਰ ਆਰਥਿਕ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਿਮਰਨ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਹਿਰ ਆਪਣੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਲਈ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਅਲਹਿਦਗੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਵੀ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਦਲਿਤ ਔਰਤ ਲਈ। ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਪੇਂਡੂ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਕੇਂਦਰ ਵੱਲ ਪਰਵਾਸ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਦੁਚਿੱਤੀ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਨਵੇਂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮੰਡ ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਅੰਦਰੂਨੀ ਟਕਰਾਅ ਨੂੰ ਦਰਦਨਾਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੈਦ ਕਰਦਾ ਹੈ:

*"ਸ਼ਹਿਰ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਗੁਮਨਾਮੀ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਸਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ, ਇਸਨੇ ਉਹੀ ਪੁਰਾਣੇ ਪੱਖਪਾਤ ਰੱਖੇ, ਨਵੇਂ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨੇ ਹੋਏ" (ਮੰਡ, ਖਾਜ 112)।*

ਇਹ ਹਵਾਲਾ ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ, ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਉਸਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਉਸੇ ਜਾਤੀ-ਅਧਾਰਤ ਵਿਤਕਰੇ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਵਧੇਰੇ ਸੂਖਮ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ। ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਉਜਾੜੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਪੇਂਡੂ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵੱਲ ਉਸਦੇ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਇਹ ਉਸਦੇ ਰਵਾਇਤੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ, ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚਕਾਰ ਤਣਾਅ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸਨੂੰ ਨੈਵੀਗੇਟ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੰਡ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੀ ਖੋਜ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਸਰੀਰਕ ਗਤੀ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਪਛਾਣਾਂ ਦੇ ਬਦਲਣ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਅਤੇ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਬਾਰੇ ਹੈ। ਮੰਡ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਅਕਸਰ ਘਰ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਯਾਦ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਠੋਰ ਹਕੀਕਤਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਫਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਿਮਰਨ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਕਰਦੀ ਹੈ,

"ਉਹ ਖੇਤਾਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਪਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਬਚ ਗਈ ਸੀ, ਪਰ ਸ਼ਹਿਰ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ। ਇੱਥੇ, ਉਹ ਸਿਰਫ ਨਾਮ ਵਿੱਚ ਆਜ਼ਾਦ ਸੀ, ਅਜੇ ਵੀ ਜਾਤ ਦੀਆਂ ਅਦਿੱਖ ਜ਼ੰਜੀਰਾਂ ਨਾਲ ਬੱਝੀ ਹੋਈ ਸੀ ਜੋ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਉਹ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਉਸਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ" (ਮੰਡ, ਖਾਜ 89)।

ਇਹ ਬਿਆਨ ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਵਾਅਦੇ ਨੂੰ ਸੰਤੁਲਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਜਾਤ-ਅਧਾਰਤ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਹੈ, ਜੋ ਆਧੁਨਿਕ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਸਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀਆਂ ਪੇਂਡੂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚਕਾਰ ਭੂਗੋਲਿਕ ਦੂਰੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਉਸਦੀ ਪਛਾਣ ਉਸਦੇ ਵਤਨ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤਾਕਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਕਾਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।<sup>50</sup>

ਮੰਡ ਪੰਜਾਬੀ ਡਾਇਸਪੋਰਾ ਦੇ ਆਪਣੇ ਚਿੱਤਰਣ ਵਿੱਚ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਗੂੰਝਲਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਵਾਸ ਅਨੁਭਵ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੇਂਡੂ ਜਾਂ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਪਏ ਪਿਛੇਕੜ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਣ ਵਿਚਕਾਰ ਗੱਲਬਾਤ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਤਾਕਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਤਣਾਅ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਦੀ ਪਛਾਣ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੰਡ ਇਸ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਲਈ ਦਬਾਅ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਅਕਸਰ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਭਿਆਸਾਂ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ ਜਾਂ ਪਤਲੇਪਣ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਔਰਤਾਂ ਲਈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਡਾਇਸਪੋਰਾ ਵਿੱਚ ਨਵੀਆਂ ਲਿੰਗ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗੁਰਨਾਮ ਆਪਣੀ ਯਾਤਰਾ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੋਚਦਾ ਹੈ,

<sup>50</sup> ਸ਼ਰਮਾ, ਮਨਪ੍ਰੀਤ। "ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਸੰਘਰਸ਼।" ਪੇਂਡੂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ (2019):

"ਕੀ ਉਹ ਆਦਮੀ ਜੋ ਉਹ ਬਣਿਆ ਸੀ ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਉਹੀ ਗੁਰਨਾਮ ਰਹੇਗਾ, ਜਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਉਸਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਤੋਂ ਪਰੇ ਬਦਲ ਦੇਵੇਗੀ? ਕੀ ਉਸਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ, ਉਸਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਉਸਦਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ ਤੋਂ ਬਚੇਗਾ?" (ਮੰਡ, ਬੋਲ ਮਰਦਾਨੀਆ 137)।

ਇਹ ਅੰਦਰੂਨੀ ਟਕਰਾਅ ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਦਬਾਅ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਮਿਟਾਉਣ ਦੇ ਡਰ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਡਾਇਸਪੋਰਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ, ਜੋ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੰਡ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਵਾਸ, ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਅ ਦੀ ਇੱਕ ਸੂਖਮ ਸਮਝ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੀ ਭਾਵਨਾਤਮਕ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਲਾਗਤਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰ - ਭਾਵੇਂ ਗੁਰਨਾਮ, ਸਿਮਰਨ, ਜਾਂ ਹੋਰ - ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਸਥਾਪਿਤ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ 'ਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਗੱਲਬਾਤ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ, ਮੰਡ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਢਾਂਚਿਆਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਲਚਕੀਲੇਪਣ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਦਲ ਰਹੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਲੜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

## 6. ਸਿੱਟਾ

ਜਸਵੀਰ ਮੰਡ ਦੇ ਨਾਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਾਤ, ਲਿੰਗ, ਆਰਥਿਕ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੇ ਗੂੰਝਲਦਾਰ ਆਪਸੀ ਤਾਲਮੇਲ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਲੈਂਸ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਆਕਾਰ ਦਿੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ

ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਜਾਤ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ, ਲਿੰਗ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ, ਅਤੇ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਧੱਕੇ ਗਏ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਦਰਪੇਸ਼ ਆਰਥਿਕ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦਾ ਮੰਡ ਦਾ ਸੂਖਮ ਚਿੱਤਰਣ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇੱਕ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਜਾਂਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਸਿਮਰਨ ਅਤੇ ਕੁਲਦੀਪ ਵਰਗੇ ਪਾਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ, ਮੰਡ ਵਿਰੋਧ, ਲਚਕੀਲੇਪਣ ਅਤੇ ਏਜੰਸੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦਮਨਕਾਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਹਨਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ - ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਜਾਤ, ਪਿਤਰਸੱਤਾ, ਜਾਂ ਆਰਥਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ ਹੋਵੇ - ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਲਈ ਇੱਕ ਸੱਦਾ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਮੁੱਦਿਆਂ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਸਬੰਧਤਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਕੇ, ਮੰਡ ਪਛਾਣ, ਪ੍ਰਵਾਸ, ਅਤੇ ਪ੍ਰਣਾਲੀਗਤ ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਇੱਕ ਸੂਖਮ ਸਮਝ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

### ਗ੍ਰੰਥ ਸੂਚੀ

1. ਕਵੀਰਾਜ, ਸੁਦੀਪਤਾ। "ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ।" ਇਕਨਾਮਿਕ ਐਂਡ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਵੀਕਲੀ (2015): 204.
2. ਪੁਆਰ, ਜਸਬੀਰ ਕੇ. "ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ।" ਇੰਡੀਅਨ ਜਰਨਲ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼ (2017): 157.
3. ਕੋਰ, ਰਵਿੰਦਰ। "ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ।" ਜੈਡਰ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਜਰਨਲ (2019): 74.
4. ਮੰਡ, ਜਸਵੀਰ। ਬੋਲ ਮਰਦਾਨਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰੈਸ, 2003।
5. ਮੰਡ, ਜਸਵੀਰ। ਖਾਜ਼। ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰੈਸ, 2005।
6. ਮੰਡ, ਜਸਵੀਰ। ਅਖੀਰੀ ਬਾਬੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰੈਸ, 2007।

7. ਭਨੇਟ, ਰਮੇਸ਼। "ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ।" ਜਰਨਲ ਆਫ਼ ਸਾਊਥ ਏਸ਼ੀਅਨ ਸਟੱਡੀਜ਼ (2020): 112।

8. ਸਿੰਘ, ਅਮਰਜੀਤ। "ਪੇਂਡੂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਸੰਘਰਸ਼।" ਇੰਡੀਅਨ ਇਕਨਾਮਿਕ ਰਿਵਿਊ (2018): 87.

9. ਚਾਵਲਾ, ਕਮਲਜੀਤ। "ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ, ਵਰਗ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ।" ਸੋਸ਼ਲ ਜਸਟਿਸ ਰਿਵਿਊ (2016): 159.

10. ਸ਼ਰਮਾ, ਹਰਵਿੰਦਰ। "ਪੇਂਡੂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਲਿੰਗ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ।" ਦ ਪੰਜਾਬ ਕ੍ਰੋਨਿਕਲ (2017): 99.

11. ਕੌਰ, ਪ੍ਰਿਤਪਾਲ। "ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਾਸ ਅਤੇ ਪਛਾਣ।" ਗਲੋਬਲ ਮਾਈਗ੍ਰੇਸ਼ਨ ਜਰਨਲ (2018): 205.

12. ਸਿੱਧੂ, ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ। "ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੇਂਡੂ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਰੁਕਾਵਟਾਂ।" ਪੰਜਾਬ ਇਕਨਾਮਿਕ ਜਰਨਲ (2019): 145.

13. ਗਿੱਲ, ਨਵਦੀਪ। "ਡਿਸਪੋਰਾ ਵਿੱਚ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਾਸ।" ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆਈ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ (2017): 130.

14. ਭੁੱਲਰ, ਰਾਜਵਿੰਦਰ। "ਪ੍ਰਵਾਸ ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਅ: ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ।" ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਜਰਨਲ ਆਫ਼ ਕਲਚਰਲ ਸਟੱਡੀਜ਼ (2021): 64.

15. ਸੰਧੂ, ਹਰਪਾਲ। "ਜਸਵੀਰ ਮੰਡ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਵਰਗ।" ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਆਲੋਚਨਾ ਤਿਮਾਹੀ (2019): 214.

16. ਗਿੱਲ, ਸਤਿੰਦਰ। "ਜਸਵੀਰ ਮੰਡ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਦਲਿਤ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਜੁਲਮ।" ਦਲਿਤ ਅਧਿਐਨ ਜਰਨਲ (2017): 189.

17. ਮਾਨ, ਹਰਜੀਤ। "ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਬਿਰਤਾਂਤ।" ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਅਧਿਐਨ ਜਰਨਲ (2020): 76.

18. ਸੇਠੀ, ਕਮਲ। "ਪੇਂਡੂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ।" ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਜਰਨਲ (2016): 133.

19. ਰਾਏ, ਸਿਮਰਨ। "ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪ੍ਰਵਾਸ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਅਤੇ ਵਰਗ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ।" ਸ਼ਹਿਰੀ ਅਧਿਐਨ ਜਰਨਲ (2021): 178.

20. ਸ਼ਰਮਾ, ਮਨਪ੍ਰੀਤ। "ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਸੰਘਰਸ਼।" ਪੇਂਡੂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ (2019): 112।